

Langeleik – tradisjoner og instrumenter

Fagdag 21. april 2009

på Tradisjonsarkivet i vestoppland, g:1 Tingbygningen, Gjøvik
arr: Mjøsmuseet / Nasjonalt museumsnettverk (Musikknnettverket) for musikk og musikkinstrumenter

Bjørn Aksdal: Instrumentbygging i Norge

Vad kan göras med instrumentbyggerutbildning i Norge? En utredning är tillsatt på initiativ från Rådet for Folkemusikk og folkedans (RFF) att undersöka möjligheten att ivarata *særnorske instrumenttradisjoner*. Rapporten skall läggas fram i juni 09.

I dag står Norge inför ett generationsskifte inom instrumentbygge spec fiol- och *hardingfele*bygge. Samtidigt är efterfrågan stor genom utbildningen av goda musiker. Historiskt sett har inhemsk tillverkning gått sida vid sida med import av instrument. Samtidigt har många instrumentbyggare varit mångsysslare antingen som gårdsbrukare eller som hantverkare inom ett område som angränsar till instrumenthantverket (ex.vis *munharper* – smed eller *fløyter*- träsvarvare).

BA pekade på att under 1700-talet innebar begreppet "*felemaker*" en producent, försäljare och reparatör av diverse stränginstrument (*fiol/hardingfele, cister, harpe etc*). Traditionen var stark speciellt i Bergen. Under 1800-talet utökades produktions- och reparationsområdena till att också omfatta *citer* (citra) och mandolin.

Professionalitetsbegreppet är problematisk, menade BA som här opererade med *heltids- deltid-* och *fritidsmakere* oavsett kvalitet då få hade möjlighet att änga sig på heltid (bara inom områdena fiol, langeleik och *hardingfele*).

Hardingfele: BA skissade på en rik tradition av byggare. Deltidsbyggare hade förr chans att få instrumentbedömda i kappleiksutställningar. Idag räknar han med 5 "*heltidscentra*" (Valdres, Utne/Hardanger, Bø i Telemark, Voss/Ole Bull-akademiet och Sandane). Men hur många finns det plats för? *Fele*: Många är utbildade i Cremona, tidigare också Hantverkets folkhögskola Lekand, Sverige och Hjort, Danmark. *Langeleik*: hög potential i "utvikling" av instrumentet. I dag stora varianter. Valdres och Gjøvik viktiga miljöer. *Seterinstrumenter*: knutet i dag til Magnar Storbekken. *Klaverinstrument* låg utanför utredningens undersökningsområde.

Arbetsgruppen kommer att föreslå att stränginstrumentmakare (*fele, langeleik, gitar, hardingfele*) blir upptaget som ett "verneverdig fag" i Norsk handverksutvikling (NHU), vilket medför tillgång til ett system med studielån etc, i likhet med *orgelbyggerfag* i dag. Man önskar också att öppna utbildningen för äldre personer än gymnasieungdomar.

Elisabeth Kværne: Langeleikbygging i Valdres og på Vestlandet.

Presentationen var en rapsodi av olika typer av langeleiker. I tillägg sattes fokus på *dansedukker* med bla. ett intressant fynd i Sogn i form av en bondfigur med soldatkläder under. Den typen av marionettdocker är funna i Valdres, Sogn o indre Telemark (Tinn). Och det finns en dokumenterad levande tradition i Valdres och Telemark.

Vestlandet oppvisar inga tydlige regelmessige instrumenttyper: smale og korte, smale og lange etc. Den hittills eldste funne langeleiken, 1600-talets første h lfte finns på J lstratunet i J lster (EK berättade att hon fann den av en tilfeldigheit og att museif rest ndarna den g ngen inte k nde til at det var en eldre langeleik). Det lille, korte instrumentet  r rikt dekorert med geometriske mønstre. En annan interessant lek med liknende form var Bu-leiken från Hardanger (1700-talet) med noter av metall i b gform (4-5 mm høge).

Valdresbygdene opp visar ulike typer. Når det gäller skroll, pekade EK på tre ulike hovudtyper a) skroll i b gge  ndar: Sør-Valdres b) skroll i en  nda: Nord-Valdres og c) skroll i b gge  ndar, den ene går halvv gs  ver  ndan: Øystre Slidre o Vang

Mot slutet av 1800-talet gjorde felemakaren Øystein Rudi en rikt dekorert modell med bl.a. durskala, t ckt botten og gitarrst mskruvar som gikk på eksport til USA. Og på 1900-talet gjorde Knut Snorheim instrument med p rlemor og *l vehode*. Valdres folkemuseum har de siste decennierna blitt kjent for Olav Vikens produksjon av (og kurser i) den populære valdresmodellen med tjock midja og botten.

Även om EK visade opp flere eksempler på rikt dekorerte instrument från valdresregionen, sammanfattade hon at det inte funnits några større krav på pynt og dekor på langeleiker i regionen; de, av typ Rudi-leker, har oftest hamnet hos norsk ttingar i USA samt på institusjoner, men  r missvisende vad gäller "tradisjonelt" bruk.

EK etterlyste ett dokumentasjonsprosjekt (a la "hardingfeleprosjektet") som kan ge oss bredere kunnskap om mångfalden i tradisjonen.

Kjell Bitust yl: Langeleiken i Telemark + samlingen i Sverige

Under 1900-talets början var langeleiktradisjonen nästan utdöd i Telemark. KB rapproterade om en enda flicka som spelade. Den siste langeleikmusikern i Rauland var f. . KB:s oldefar. Han sålde sin langeleik til en representant for Nordiska museet for 4 kr. KB nämnde at det finns totalt 40-50 bevarde telemarksleker, varav ungefär h lfte på Nordiska museet (forvaltat av Musikmuseet, Stockholm, i allt 57 stk norske langeleiker). Her finns en potensial til at få mer kunnskap om Telemarkstradisjoner, menade KB som själv har studert stockholmssamlingen. Han menade at den  r mykje bristfällig i registrering/dokumentation.

KB berättade om en stor mångfald av typer inom området, men med några dominerende modeller. Han visade på för särdrag for telemarksmodellerna:

1. *Krulle-skalle* [skroll/snekke som hode]. Den  r placert vinkelrett mot langeleiken (som et handtag på en hyvel..) Krulleskallen  r funnet sedan 1789 (på Lau s-leken[?]) (også i Agder-fylkene.)
2. Modellerna  r enkle, oftest med 3-4 str nger
3. ingen "stopper" på kvarten/grundtonen
4. oftest ingen botten

Vidare visade KB på några spennende detaljer som en utskuren str ngh llare, sol/hjul-format hovud, samt ett salmodikon-liknende greppbr de.

KB menade at langeleiken kom til Telemark med sl tterarbeidere från Agder (m Sissel Lind d. 1717) alltså tidligere til bygden än t.ex. hardingfele. Med tiden ble det geometriske mönstret erstatt med akantus-ranker. Også

felemakare Erik Johnsen Helland skal ha byggt langeleik. Den skall ej vara spridd söder om Ulefoss. Och till sist visades bilder på en spännande *dansedukke* från 1786 i form av en häst (genomborrad av en påle genom kroppen), från Tinn.

Ola Kai Ledang: Trønderleiker og tarmstrenger

I et pågående projekt i sökandet efter langeleikens egenart arbetar OKL med kopiering av äldre instrument från Trøndelag. Utgångspunkten för arbetet är att han är gammal elev til storspelmannen Ragna Brenno Frydenberg och publicerade redan 1974 en studie i "*langeleikrepertoarets stilistiske egenart*". Stödord i processen är "*Bruk*" (kunskap om den levande traditionen), "*Tanke*" (reflexion kring gamla instrument, och "*Undring*" (omkring formvariation och mångfald).

OKL gav tre anledningar till att experimentera med tarmsträngar:

- a) han fann (fick!!) av konservatorn på musikmuseet i Stockholm en bit av en tvinnad tarmsträng som hörde til ett av de norska langeleikene. Det var en implikation på att tarmsträng hade varit brukt på norska instrument, och han ser materialet som ett logiskt val på *trønderleiker*.
- b) en önskan om att utveckla idéer om klang (i likhet med österlandets fokus på klangvariation)
- c) personligt argument: får ont i fingrarna när han spelade med metallsträngar.

OKL menade att man borde se på, och utveckla langeleikens särdrag [*eigenart*]:

- * ett litet utval av 1-2 toniga intervall, som man pga fingersättningen kan spela på leiken. Att användas på ett kreativt soch uttrycksfullt sätt. Användes av människor med andra yrken.
- * diatonisk (lokal skala) med borduner. Ej kromatik, vilket leder spelet in i nya traditioner.

Instrumentet har kallats "*Langspel*" i Trøndelag och Gudbrandsdal. OKL berättade om Hemne-leiken med sitt sekundära bruk: som foderkasse åt korna!

Avslutningsvis några musikexempel på en kopia av selbuleiken från 1669 med tarmsträngar. Reaktionerna var blandade: intressant med nya plausibla historiska klanger (som kan byggas ut med olika plektertyper, bue etc, något forskare bör leta spår efter på instrument) men en invändning var att ett särdrag (idag) är det kända slagljudet som uppstår vid bruk av vänster hand. BA noterade den praktiska/pragmatiska övergången till stålsträngar " att hålla med [tarm]strängar var dyrt".

Leif Løchen: Langeleikene i Gudbrandsdalen + fødselshjelp for bygging i Gjøvik spelmanslag.

Langeleiktraditionen var borta i Gudbrandsdalen vid 1900. LL visar att instrumentet har kallats *Langspel*, inte bara i Nord Gudbrandsdal men också i hela Østerdalen.

Ett särdrag för Gudbrandsdalen är ett *brett* med ornament på skrå i ena kortändan, istället för huvud. LL har antatt att langeleiken kom till Norge via katolska munkar som tatt med sig monokord till musikstudier. Han visade den

äldsta bevarade från gudbrandsdalen (NF 1924-0676) med spår efter noter i bek-märken. [från år?] Ett annat instrument hade han funnit på loftet till sin egen gård Valbjør (Vågå). Det hade 5 strängar, varav två fäster i stämskruvar halvvägs utmed ena långsidan (srängen löper genom locket). Det reparerades (ena långsidan replikerades, huduvbrettet återfanns ett inlagt hjärta i elfenben rekonstruerades). LL vävde in en möjlig, men framför allt god och levande, historia om folkediktaren [?] Edvard Strøm som mycket väl kan ha varit på gården och som beskriver instrumentet[?] i sina visor.

Ett tredje instrument visade några andra intressanta detaljer: rosett (resonanshål), solmönster på hududbrettet, samt en lock i form av en parallelltrapets (smal i huvudändan och bredare i andra kortändan).

LL såg gärna att instrumenten blir resaturerade/reparerade, men poängterade att bekmärken (och ibland knivmärken) på locket bör bevaras så att spåren efter den gamla skalan bibehålls. Han rekommenderar horn/benlim.

Avslutningsvis berättades LL om de tidiga kurserna han startade på Gjøvik. 1979 introducerades (tillsammans med Kjell Stokke[?]) en modell från Gudbrandsdalen, och per idag har över 1000 personer varit på kurs.

Kveldskonsert: “..men hvor er bruksanvisningen??”

Besøk på instrumentbyggerverkstedet med musikalsk tilsnitt. Stein Villa talade om kurser som hålls och har hållits genom åren i olika folkliga instrument. Äldre och yngre elever gav musikalska prov på egna instrument: langeleik, rebec, fiddla, ståkharpa, Kraviklyra, cister, folklig harpa och munnharpa!!

.....

Dagen efter bjöd Stein Villa ett studiebesök i verkstaden där förutom nämnda instrument också olika typer av flöjter (bl a gjort av torkade rabarber!) samt orgelportativ med olika lösningar för bälgen.

Møtessalen på Tingbygningen på Hunn var inramad med äldre langeleiker och med en rik flora av nybyggda instrument byggda av deltagare genom åren på instrumentbyggarkurserna på Gjøvik. Fagdagen med kvällskonsert lockade mellan 30-40 [?] besökare totalt

Trondheim 26.05.2009

Mats Krouthén, Koordinator Musikknettverket

Fagdagen har börjat. Även langeleikene på väggen lyssnar till Elisabeth Kværnes rika erfarenheter i ämnet.

Gäst på *fagdagen*: en privatägd äldre langeleik signerad "ANNO 1524". Kan den vara så gammal?

Leif Løchen, Norges grand old man för langeleik. Forskare och entusiast.

Ungt jamsession på kvällen på egenhändigt byggda langeleikar. I förgrunden en lyra, i bakgrunden skymtar en rebec.